

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1940

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ*

(1861 - 1937)

Ο Χρήστος Χρηστοβασιλής αν και τόν συγκλόνισαν αρκετές περιπέτειες, αν και μετακινήθηκε αρκετά κι' άλλαξε συχνά όριζόντα, δέν έφυγε έξω από τὰ ελληνόγλωσσα μέρη, παρά μόνο μιá φορά, όταν τόν έστειλε ο Γαβριηλίδης στη Μόσχα να παρακολουθήσει σάν ανταποκριτής της 'Ακρόπολης τις γιορτές της στέψης του Τσάρου Νικολάου Β', δέν πήγε ποτέ στη Δύση που δέν τόν ένδιέφερε και καθόλου, αλλά ταξίδεψε πολύ στην Έλλάδα και στη Μικρά 'Ασία, και διέμεινε καιρό μακριά από τόν τόπο της καταγωγής του την 'Ηπειρο, στη Σμύρνη, στη Θεσσαλία και στας 'Αθήνας — αν και έζησε μέσα στην πολύ τρικυμισμένη έποχή του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου και του Μεταπολέμου, δέν φαίνεται ποτέ ούτε να υποπετεύθηκε ότι ή ζωή είναι αδιάκοπη αλλαγή και ότι ιδιαίτερα στον καιρό του πολλές ούσιαστικές και σημαντικώτατες μεταβολές συντελοούνταν γύρω του, δέν φαίνεται να διαταράχθηκε ποτέ από καμιά άγωνία, ούτε καν άνησυχία, να άντελήφθηκε ποτέ κανένα από τὰ έπιταχτικά προβλήματα που άντιμετώπιζε ή σύγχρονή του άνθρωπότητα. Υπήρξε περίπου συνομήλικος με τόν Κρυστάλλη, έζησε όμως πολλά περισσότερα χρόνια άπ' αυτόν, άλλ' ή ψυχή του και ή διάνοιά του έμειναν τό ίδιο άνεξέλιχτες και πρωτόγονες. Ο Χρηστοβασιλής άποτελεί ένα φαινόμενο στατικού άνθρώπου και συγγραφέως έντελώς αδιάφορου κι' άμέτοχου στις γύρω του ζυμώσεις, και ίσως αυτό τό ολοκληρωμένο φαινόμενο της καλυστερημένης κι' άπληροφόρητης προσωπικότητας που προβάλλει μεσ' άπ' όλα τὰ βιβλία του, τὰ άναγκαστικά πολύ μονότονα, είναι ό,τι πιο ένδιαφέρον παρουσιάζει τό έργο του. Δέν συναντά κανείς παρά πολύ σπάνια άνθρώπους που ένω κινούνται και φιλοδοξούν να διαπρέψουν στο πνευματικό πεδίο άγνοούν με έντελώς άδιακύμαντη μακαριότητα κάθε στοιχείο προόδου.

Στη μελέτη που έγραψα για τόν Κρυ-

(*) *Από τό βιβλίο που έτοιμάζω «Διηγηματογράφοι και Μυθιστοριογράφοι» κι' από τό κεφάλαιο «Στατικοί ήθογράφοι».

στάλλη είχα κι' όλας ύποστηρίξει ότι δύσκολα μπορεί να θεωρηθή αξία της έντεχνης λογοτεχνίας ένας συγγραφεύς που διατηρεί την ψυχοσύνθεση και τη διανοητικότητα του Τραγουδιστή των δημοτικών τραγουδιών, χωρίς να έχη άναγκαστικά και τόν άγνό άθρομητισμό του, ένας συγγραφεύς που άντιδρά στην εξέλιξη, που δέν δημιουργεί αλλά μόνο συνεχίζει και μιμείται τό Δημότικό Τραγούδι. Ο Κρυστάλλη όμως έχει τη δικιολογία ότι πέθανε πολύ νέος, πριν προφθάσει να άναπτύξη τό ταλέντο του, και πολύ δυστυχημένος. Ο οίχτος και ή συμπάθεια που προκαλούν ό πρόωρος θάνατός του ό όποιος δέν άποκλείεται αυτός να τόν έμπόδισε να άφομοιωθή με τό περιβάλλον των 'Αθηνών όπου είναι γνωστό ότι στο διάστημα της πολύ σύντομης ζωής του έμεινε ένας ξεριζωμένος. όπου είναι γνωστό ότι υπέφερε τυραννικά από ύλικές στερήσεις και από έξαλλη νοσταλγία για την πατρίδα του την 'Ηπειρο και για τὰ βουνά της, ό οίχτος και ή συμπάθεια προσδίνουν στο έργο του και στην άφέλειά του κάποια γοητεία: όταν διαβάσει κανένας τὰ ποιήματά του άναλογίζεται τόν άνθρωπο κι' άναγκαστικά τόν κρίνει με έπιείκεια. Αίσθάνεται κανένας πως ό Κρυστάλλη έδωσε ό,τι μπορούσε να δώσει και κάπως του συγχωρεί τις έλλείψεις του, παραβλέπει τόν περιορισμένο του όριζόντα.

Ο Χρηστοβασιλής δέν έχει να έπικαλεσθή καμιά έλαφρυντική περίπτωση. Φταίει μόνο ή όκνηρία της διάνοιάς του για τις πολύ κοντοθωρές του άντιλήψεις. Δέν του έλειψε τό ταλέντο: είχε ταλέντο, παρατηρητικότητα, ζωηρότητα, και μπριο στην άφήγηση, γι' αυτό άλλωστε γίνεται λόγος γι' αυτόν, κατέχει κάποια θέση στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τό ταλέντο όμως αυτό δέν είχε τη δύναμη και την ικανότητα να τό καλλιεργήση, αν και είχε, τό έπαναλαμβάνω, τόν καιρό και εύκαιρίες. Έζησε γέρος και μέσα σ' ένα περιβάλλον που μπορούσε να τόν ώθήσει να άνανεώσει τόν έαυτό του.

Γεννήθηκε στο Σούλι της έπαρχίας 'Ιωαν-

νίνων — στο ηρωϊκό Σούλι — και πολύνωρις φανέρωσε την κλίση του στα γράμματα. Ήταν ακόμα μαθητής όταν άρχισε να γράφει και να εκφράζει τα πατριωτικά του αισθήματα. Οι Τούρκοι τον καταδιώξαν και αναγκάστηκε να δραπέτευση. Πήγε σε συγγενείς που στην Ξάνθη, κι' ύστερα στη Σμύρνη όπου τελείωσε το Γυμνάσιο. Έγκαταστάθηκε για μερικά χρόνια στη Θεσσαλία, έλαβε μέρος στον πόλεμο του '97, κι' όταν ήρθε στις Αθήνας ο Γαβριηλίδης που πάντα διέκρινε τα ταλέντα, αλλά που καθώς ήταν όρμητικός περισσότερο παρά τα εκτιμούσε ακριβώς τα υπέρτιμούσε, και δεν τα καθοδηγούσε, ενθουσιάστηκε με την αφήγηματική του άνεση και ζωηρότητα, έγραψε διθυραμβικά άρθρα για αυτόν και τον προσέλαβε τακτικό συνεργάτη στην «Ακρόπολη». Άρχισε πια να γράφει πληθωρικά, να συνεργάζεται σε όλα περίπου τα περιοδικά και τα ήμερολόγια, και να συγκεντρώνει ύστερα σε τόμους την παραγωγή του. Ήταν η εποχή των έντονων γλωσσικών αγώνων και οι δημοτικιστάι με αρχηγό τον Ψυχάρη φανατισμένοι από την πεποίθησή τους πως έτσι είχε προπάντων σημασία ήταν να επιβληθεί όσο είναι δυνατό πιο γρήγορα η δημοτική γλώσσα, θαύμαζαν ανεξέλεγκτα όλους τους ομοϊδεάτες τους. Είχαν βέβαια δίκιο να θεωρούν ότι η επικράτηση της δημοτικής ήταν ζήτημα ζωτικώτατο γιατί το πνεύμα για να δημιουργήσει πρέπει να είναι ελεύθερο, και οι νεκροί τύποι το κρατούσαν σκλαβωμένο, μά ακολουθούσαν λανθασμένη τακτική και πρόδιναν την Τέχνη έγκωμιάζοντας υπέρμετρα κάθε έργο γραμμένο στη δημοτική. Η κριτική τους στο άνιδο κοινό έξασκούσε βλαβερή επίδραση, γιατί το παραπλανούσε, και στο μορφωμένο κοινό που είχε διαβάσει και ξένα βιβλία άδικούσε τον γλωσσικό αγώνα, γιατί δεν γινότανε πιστευτή, και προκαλούσε δυσπιστία για τους δημοτικιστάς, και ήταν ακόμα όλέθρια και για τους ίδιους τους συγγραφείς, γιατί ενστάλαζε μέσα τους τη γνώμη ότι τα πρωτόλειά τους ήσαν αριστουργήματα, ότι δεν είχαν ανάγκη να έργασθουν και να αναπτυχθούν, ότι μπορούσαν να γίνουν μεγάλοι συγγραφείς χωρίς να καταβάλουν σχεδόν κανένα κόπο, τους συγκρατούσε στη στασιμότητα. Βέβαια ο άληθινός πνευματικός άνθρωπος ξέρει ότι η Τέχνη δεν καταχτιέται μόνο με το ταλέντο και την έμπνευση, ότι είναι άπαραίτητος και τεράστιος μόχθος, μά ο Χρηστοβασίλης ούτε το υποπέυθηκε. Ήταν άπόλυτα ίκανοποιημένος με τον έαυτό του, κι' όταν ο Ψυχάρης σ' ένα διαγωνισμό « Για τη Γλώσσα » που είχε προκηρύξει κι' επιχορηγήσει ο ίδιος, βράβεψε μερικά διηγήματά του τα όποια χαρακτήρισε έξοχα, όταν οι στενοί φίλοι του Ψυχάρη, ο Πάλλης, ο Έφταλιώτης επαινέσανε θερμά την παραγωγή του, όταν μερικοί ξένοι φιλέλληνες καθηγηταί που έλ-

κούνται προπάντων από το γραφικό στοιχείο μεταφράσανε μερικά διηγήματά του και τα τυπώσανε σε ειδικά περιοδικά που δεν διαβάζονται από το εύρύ κοινό — άλλ' αυτό δε φρόντισε να το πληροφορηθή — ή αυτοπεποίθησή του δυνάμωσε περισσότερο.

Πλάι όμως στον Ψυχάρη και στους φανατικούς οπαδούς του υπήρχαν κι' άλλοι διανοούμενοι και συγγραφείς, δημοτικιστάι επίσης, αλλά με πολύ πιο λεπτές κι' όρθές αντιλήψεις για το νόημα της Τέχνης. Αυτοί ποτέ δε θαύμασαν την παραγωγή του που ήταν πολύ περισσότερο φωτογραφική παρά δημιουργική. Υποδέχονταν κάθε νέο του βιβλίο με ψυχρότητα κι' άδιαφορία. Ο Χρηστοβασίλης άγνόησε τη γνώμη τους, την περιφρόνησε, δεν την άφησε να προκαλέση μέσα του καμιά γόνιμη άμφιβολία κι' άνησυχία. Πικράθηκε μόνο όταν στο τέλος της ζωής του δεν συμπεριλήφθηκε στην ομαδική άπονομή του Άριστείου Γραμμάτων και Τεχνών — του έδωσε μόνο το Υπουργείο Παιδείας ένα έπαθλο 2000 δραχμών που βράβευε όμως περισσότερο την εργατικότητα του και την έθνική του δράση παρά το έργο του — αλλά και πάλι δεν τον διαπέρασε ούτε στιγμή ή ιδέα μήπως αυτή ή παράλειψη ήταν δικαιολογημένη. Είχε άπόλυτη πεποίθηση — όπως μόνον οι άνεξέλιχτοι, οι περιορισμένοι στον έαυτό τους μπορούν να έχουν — στην άξία του, και θεώρησε ότι τον είχαν κατατρέξει, ότι ήταν θύμα πρωτόφαντης άδικίας.

Όλη του τη ζωή απέφυγε συστηματικά να μορφώσει, να αναπτύξει τον έαυτό του. Ποτέ δε διάβασε ένα ξένο, μά ούτε κ' ένα έλληνικό βιβλίο που θα μπορούσε να του άποκαλύψη κάτι άλλο άπ' ό,τι ήξερε, κι' όργιζότανε κι' όταν άκουε να μιλούν για νέες τάσεις στη λογοτεχνία, στην τέχνη, στη ζωή. Τις άποδοκίμαζε χωρίς να τις καταλαβαίνει, χωρίς ούτε να προσπαθή να τις καταλάβη. Δέ δεχότανε ούτε καν συζήτηση ή όποια πάντα μπορούσε να προκαλέση ωφέλιμες σκέψεις επάνω στην άκλόνητή του πεποίθηση ότι και η έντεχνη λογοτεχνία πρέπει να στηρίζεται άποκλειστικά και μόνο στα λαϊκά μοτίβα, κ' έπειδή στους φιλολογικούς κύκλους προβάλλονται όλοένα νέα και πολυπλοκώτερα πνευματικά ζητήματα και προβλήματα τα όποια τον σύγχιζαν και τα όποια δεν άντιλαμβάνότανε, προτιμούσε να μη συχνάζη στους κύκλους αυτούς. Άναγκαστικά το έργο του δεν παρουσιάζει καμιά έξέλιξη. Το τελευταίο του βιβλίο μοιάζει άπαράλλαχτα με το πρώτο.

Σύγχρονα με το φιλολογικό του έργο τον άπασχόλησε πολύ και η πατριωτική δράση. Η μόνη έσωτερική άνησυχία, άγωνία που αίσθάνθηκε ήταν για τη μοίρα της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Ηπείρου.

Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ Ἡπειρος ἦταν ἀκόμα κάτω ἀπὸ ζυγὸ ἦταν γι' αὐτὸν τυραννική καὶ ἡ μεγάλη του ἐλπίδα ἦταν νὰ προφθάσῃ νὰ τῆ δῆ ἐλεύθερη. Ἐργάσθηκε μὲ ζωηρότατο ζήλο σὰν γραμματεὺς τῆς Ἐθνικῆς Ἐταιρείας Ἑλληνισμός. Ὁ πατριωτισμὸς του, ὁ ἔρωτάς του γιὰ τὴν Ἡπειρο καὶ γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἦσαν θερμότετοι, ἐλικρινέστατοι, δλόψυχοι, μὰ καὶ πολὺ κοντόθωροι, περιορισμένοι στὴ συμβατικότητα. Αἰσθάνονταν ἐντονα τὸ ἴδιο ποὺ αἰσθάνονται καὶ οἱ πολλοί· τίποτε περισσότερο, τίποτε ἄλλο. Οὐδέποτε οὔτε κἀν φαντάσθηκε ὅτι ἓνα ἔθνος γιὰ νὰ ζήσῃ καὶ νὰ μεγαλοουργήσῃ πρέπει νὰ λύσῃ παράλληλα μὲ τὰ συνοριακὰ του κι' ἀναρίθμητα ἄλλα προβλήματα, οὐδέποτε ἄφησε τὸ βλέμμα του νὰ ἀπλωθῆ ἢ νὰ ἐμβαθύνῃ, οὐδέποτε πρόλαβε νὰ ἀντιληφθῆ κάτι ποὺ ἦταν ἀκόμα ἀσυνείδητο· στοὺς πολλούς, οὐδέποτε ξεπέρασε τ' ἀγνωρισμένα· δὲν εἶχε μέσα του οὔτε ἓνα σπινθήρα τῆς προφητικῆς δυνάμεις ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους.

Ὅταν ἡ Ἡπειρος ἀπελευθερώθηκε, ἔβλεψε τὴ μεγαλειότερη χαρὰ τῆς ζωῆς του, καὶ πῆγε καὶ ξαναεγκαταστάθηκε στὰ Γιάννενα ὅστερα ἀπὸ τὴν πολυχρόνιά του ἀπουσία ποὺ τὴν εἶχε πάντα θεωρήσει ἔξορία. Ἐκεῖ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔκδοση τῆς δισεβδομαδιαίας ἐφημερίδας «Ἐλευθερία τῶν Ἰωαννίνων» κι' ἀργότερα καὶ τοῦ δεκαπενθήμερου περιοδικοῦ «Ἡπειρωτικά Φύλλα» ποὺ τὰ γέμιζε μὲ τὰ φλογερά ἀλλὰ καὶ χωρὶς καμιά πρωτοτυπία καὶ προσωπικὴς ἀπόψεως πατριωτικὰ ἄρθρα του, καὶ μὲ τὰ διηγήματά του. Ἐζῆσε πιά ἐντελῶς ἡρεμὸς καὶ ἱκανοποιημένος μέσα στὸν κόλπο τῆς οἰκογενείας του. Εἶχε παντρευθῆ κι' ἀπέκτησε ἀρκετὰ παιδιά. Δὲν αἰσθάνονταν ποτέ καμιά νοσταλγία γιὰ τὰς Ἀθήνας καὶ γιὰ τοὺς πνευματικούς της κύκλους ποὺ, ὅπως τὸ ἐξήγησα, δὲν τοῦ ἦσαν καθόλου συμπαθητικοί. Ἀναγκάσθηκε μόνο τρεῖς φορές νὰ ξαναπάγῃ στὴν πρωτεύουσα, ἀλλὰ καὶ τότε ἔμεινε μόνο ὅσο τοῦ τὸ ἐπιβάλανε οἱ ὑποχρεώσεις του, ὅταν ἐκλέχθηκε βουλευτὴς Ἰωαννίνων — τοῦ συντηρητικοῦ φυσικά κόμματος — κι' ὅταν ἀρρώστησε βαρῖα καὶ ἔπρεπε νὰ ζητήσῃ περίθαλψη σὲ καλὸ νοσοκομεῖο. Πέθανε στὸ νοσοκομεῖο αὐτὸ — μακριὰ ἀπὸ τὸ περιβάλλον ποὺ ἀγαποῦσε — τὸ φθινόπωρο τοῦ 1937.

Ἐλάχιστα νεκρολογικὰ ἄρθρα θρήνησαν τὸ θάνατό του. Ὅπως ὅλοι ὅσοι δὲν παρακολούθησαν τὴν ἐποχή τους καὶ δὲν καταβάλλανε καμιά προσπάθεια γιὰ νὰ μὴ μείνουν ἀργοπορημένοι, ἦταν πιά λησμονημένος.

* *

Ὁ χαρακτηρισμὸς ἐντούτοις τοῦ μιμητῆ μ' ἐλάχιστες προσωπικὲς παραλλαγές ποὺ

καθορίζει τὸν Κρυστάλλη δὲν ἀρμόζει ἀπόλυτα καὶ σ' αὐτόν. Ὁ Χρηστοβασίλης δὲν ἐκφράσθηκε προπάντων μέσον τοῦ ποιήματος τὸ ὁποῖο καθὼς τὸ ἀντιλαμβάνονταν κι' αὐτὸς ὅπως κι' ὁ Κρυστάλλης ἦταν ἓνα εἶδος ποὺ μπορούσε νὰ παράγῃ περίπου ἄκοπα γιὰτὶ τὸ πρότυπο τοῦ προσφρονότανε ἔτοιμο ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο λαϊκὸ τραγουδιστή. Θέλησε νὰ ἐκδηλωθῆ μ' ἓναν τρόπο ποὺ ἀπαιτοῦσε κάποια πρωτοβουλία κι' ὅ,τι κύρια τὸν ἀπασχόλησε εἶνε τὸ διήγημα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ πιὸ ἀπολυτρωμένος ἀπὸ τὴν παράδοση ἀπὸ ὅ,τι ὑπῆρξε ὁ Κρυστάλλης, ἀλλ' ὅπως θὰ τὸ ἀναλύσουμε ἡ δημιουργικὴ του συμβολὴ στὴ διάπλαση τοῦ διηγήματος ὑπῆρξε ἀρκετὰ ἀσήμαντη.

Ὅπως δὴ ποτε ποιήματα ἔγραψε σχετικὰ ἐλάχιστα καὶ θὰ ἦταν μάλιστα προτιμότερο νὰ μὴν ἔγραφε καὶ κανένα, γιὰτὶ κι' αὐτὰ δὲν τὸν τιμοῦν καὶ στὴ νεοελληνικὴ ποίηση δὲν προσθέτουν παρά τὸ περιττὸ φορτίο ἀθλιῶν κατασκευασμάτων. Χρησιμοποιεῖ σχεδὸν πάντα τὸν κλασικὸ δεκαπεντασύλλαβο καὶ σπανιότατα γοργότερους καὶ συντομώτερους στίχους, κι' αὐτοὺς ἀγνωρισμένους, ποὺ δὲν τοὺς ἀνανεώνει καθόλου, ποὺ δὲν τοὺς λυγίζει ποτέ μὲ πρωτότυπες τομὲς καὶ πλοκές. Σέρνονται χωρὶς νὰ δονίζονται ἀπὸ καμιά μουσικότητα, ἀπὸ κανένα παλμό, ἀπὸ καμιά πνοή, ἀπὸ καμιά φαντασία, ἀπὸ καμιά ἀνάταση, ἀπὸ καμιά προέκταση. Στεροῦνται ἐντελῶς ἀπ' ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς ποίησης, τὴ λυρικὴ διάθεση. Τὰ ποιήματά του ποὺ εἶνε συνήθως κι' ἀφόρητα, πολὺλογα, μακροσκελέστατα, γιὰτὶ δὲν ἔχουν ἀρχιτεχτονικὴ καὶ σύνθεση καὶ οἱ ἀφτεροὶ στίχοι παράγονται πολὺ εὐκόλα μὲ ἀφθονία καὶ ποὺ τ' ἀποκαλεῖ συχνὰ ὁ ἴδιος μὲ στόμφο ἐπικολυρικά, δὲν προβάλλουν τίποτε ἄλλο παρά πεζὲς ἀφηγήσεις, πεζὲς, ἀχρωμες, καὶ χωρὶς ἀναγλυφικότητα περιγραφές, πεζὲς ρητορείες. Ἀφηγεῖται βυζαντινοὺς θρύλους καὶ τὴ βιογραφία καὶ τὰ κατορθώματα τῶν ἡρώων τῆς ἐπανάστασης — συχνὰ συνοδεύονται καὶ μὲ παραπομπές σὲ ἱστορικὰ κείμενα — περιγράφουν ἠπειρωτικὰ τοπεῖα κ' ἠπειρωτικὰ ἔθιμα, δίνουν πραχτικὲς συμβουλές γιὰ τὴ σπορά καὶ τὸ θερισμό, γιὰ τὴν καλλιέργεια διαφόρων φυτῶν καὶ δένδρων, ἀραδιάζουν κοινοτοπικὲς καὶ μεγαλόστομες κούφιες φράσεις γύρω ἀπὸ τὴν πατριωτικὴν ἰδέαν, δὲν ἀποκαλύπτουν ποτέ ἓνα προσωπικὸ δρᾶμα, δὲν παρουσιάζουν οὔτε κἀν λεπτομερειακὲς πρωτότυπες εἰκόνες. Ὅλες του τὶς εἰκόνες καὶ τὶς ἐκφράσεις ποὺ εἶνε πάντα στερεότυπες ὁ Χρηστοβασίλης τὶς ἀντλεῖ καὶ τὶς μεταφέρει σχεδὸν αὐτούσιες ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἀντιγράφει καὶ μιμεῖται πολὺ περισσότερο παρά δημιουργεῖ, κι' ὅ,τι προσθέτει ὁ ἴδιος εἶνε μόνο ἀνιὰρὰ κι' ἀντιαισθητικὰ ἡθο-

πλαστικά και πραχτικά διδάγματα που δεν έχουν καμιά σχέση με την ποίηση. Τα ποιήματά του ανήκουν στη στιχοπλοκία, όχι στην ποίηση.

Δημοσίεψε και μιά συλλογή με τον τίτλο «Εθνικά Ύμνα» ήρωϊκών δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ούτε διανοήθηκε ὅτι σὲ μιά συλλογή που ἐκδίδεται ὄχι ἀπὸ ἕναν λαογράφου ἀλλ' ἀπὸ ἕνα συγγραφέα, ἕναν πνευματικὸ ἄνθρωπο, πρέπει γιὰ τὴν ἀποχτήση ἢ συλλογῆ αὐτῆ βαθύτερο ἐνδιαφέρον νὰ ἐκδηλωθῆ ἢ προσωπικότητά του. Ἡ προσωπικὴ του συμβολὴ που μποροῦσε νὰ φανερωθῆ μετὰ τὴν ἐκλογὴν, μετὰ τὴν προτίμησιν, μετὰ τὴν κατάταξιν, ἔστω, τῆς ὕλης, ἀπουσιάζει ἐντελῶς. Τύπωσε ὄλο τὸ ὕλικὸ που κατῶρθωσε νὰ μαζέψῃ. Τίποτε ἄλλο.

•••

Τὰ θεατρικὰ του ἔργα ἐπίσης θὰ μπορούσαν ἐξαιρετὰ, χωρὶς νὰ σημειωθῆ καμιά ἀπώλεια, νὰ μὴν εἶχαν γραφῆ. Ὁ Χρηστοβασίλης ἀγνοοῦσε καὶ τοὺς στοιχειωδέστερους κανόνες τῆς θεατρικῆς τεχνικῆς καὶ τέχνης, ἀλλ' ὅπως τὸ ἐξήγησα, δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ κανένα δισταγμὸ, καμιά ἀμφιβολία, εἶχε ἀπόλυτη πεποίθησιν στὸν ἑαυτὸ του, καὶ ἔτσι κατασκεύασε μερικὰ δράματα που ὁ ἴδιος τὰ θεωροῦσε, ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενό τους ἦταν ἠθικοπλαστικὸ, ὑποδειγματικὰ, ἀλλὰ που δὲν εὑρίσκαν φυσικὰ θιάσους πρόθυμους νὰ τὰ παίξουν. Τὰ ἐμφάνιζε στὸ κοινὸ τυπωμένα σὲ βιβλία. Ὅπως τόσοι ἄλλοι ἀποτυχημένοι συγγραφεῖς που δὲν θέλουν νὰ ἀντιληφθοῦν τίς ἐλλείψεις τους καὶ ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ ἀδιαφορία τῶν θιασαρχῶν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παραγωγὴ καταδικάζει στὴν ἀφάνεια ἀπειρα ἀριστουργήματα, ὁ Χρηστοβασίλης θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του παραγνωρισμένο ἢ ἀδικημένο. Ὑπενθύμιζε ὅτι ἕνα τοῦ δράμα «Γιὰ τὴν Πατρίδα» ἢ οἱ Ἄγῶνες τοῦ Σουλίου». παρ' ὄλο ὅτι ὁ διάλογος ἦταν γραμμένος στὴ δημοτικὴ καὶ ἡ κριτικὴ ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦνταν ὄλο ἀπὸ φανατικὸς καθαρευουσιάνους μετὰ πρόεδρο κι' εἰσηγητὴ τὸν Μιστριώτη, εἶχε βραβευθῆ μετὰ θερμότητος ἐπαίνους σ' ἕναν ἐπίσημο διαγωνισμό. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὄλοι οἱ ἀφθονοὶ ἐπίσημοι διαγωνισμοὶ που ζήτησαν νὰ ἐξουσιάζουν τὴν πνευματικὴν μας ζωὴν στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου καὶ τοὺς ὁποίους συνεχίζει ἀκόμα σήμερα ὁ καλοκαιρινὸς θεατρικὸς διαγωνισμὸς, σπανιώτατα ἀναδείξανε ἕνα ἔργο μετὰ ὁποιαδήποτε ἀξία. Τὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν συνήθως ἄνθρωποι ἀνίδεοι τοῦ νοήματος τῆς τέχνης, στενοκέφαλοι καὶ κοντόθωροι καθαρευουσιάνοι που ζητοῦσαν ἀπὸ ἕνα ἔργο τέχνης ὄχι νὰ προβάλῃ μιά ὀλοκληρωμένη δημιουργία, μιά ἄρτια ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις, νὰ ἐκπέμπῃ ἕνα μήνυμα, ἀλλὰ μόνον τὸ περιεχόμενόν

του καὶ ἡ γλῶσσα του νὰ συμφωνοῦν μετὰ τίς ἀναγνωρισμένες ἀντιλήψεις. Φυσικὰ ἡ θέσις τῶν περισσότερων ἔργων που βραβεύθηκαν στοὺς διαγωνισμοὺς αὐτοὺς εἶναι στὸν κάλαθο τῶν ἀχρήστων. Ἐκεῖ εἶναι καὶ ἡ θέσις τοῦ «Γιὰ τὴν Πατρίδα» μετὰ τὴν βράβεισιν τοῦ ὁποίου οἱ ἐπίσημοι διαγωνισμοὶ πρόσθεσαν κι' ἄλλο ἕνα σφάλμα στὰ ἀναρίθμητα ἄλλα κριτικὰ σφάλματα που διαπράξανε. Στὸ «Γιὰ τὴν Πατρίδα» ὅπως καὶ σ' ὄλα τὰ ἄλλα πατριωτικὰ δράματα τοῦ Χρηστοβασίλη δὲν ὑπάρχει οὔτε σκιαγραφημένη δράσις, πλοκὴ, σύγκρουσις, ψυχολογία, ποίησις. Στὶς πέντε μακροσκελέστατες πράξεις του ρητορεύουν πολὺλογα μετὰ μεγάλες ἑμμετρες ἀλλ' οὐσιαστικὰ πεζές, συμβατικὲς, στομφώδεις καὶ κατὰ συνέπειαν κούφιες φράσεις που δὲν ζωηρεύουν καθόλου τὸ πατριωτικὸ ἰδανικὸ τὸ ὁποῖο θέλουν νὰ ἐξυμνήσουν διάφοροι ἠρωες τῆς ἐπανάστασις. Ὁ διάλογος δὲν προβάλλει καμιά προσωπικὴ ἰδέα, καμιά λυρικὴ ἀνάτασις, καμιά ἐκφραστικὴ λάμψις. Τὰ πρόσωπα εἶνε ἀπλῆς σκιές, χωρὶς καμιά ἀναγλυφικότητα, κανέναν ἀτομικὸ χαραχτήρα, κανέναν ἐσωτερικὸ κόσμον, καμιά ζωὴ.

Ὅλα του τὰ δράματα ἂν κ' ἐμφανίζον τὸ καθένα ἄλλους ἠρωες τῆς Ἐπανάστασις εἶναι ἐντελῶς ὁμοία ἀναμεταξύ τους ἕνα μόνον, τὸ «Γιὰ τὴν Τιμὴ» δὲν περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ πατριωτικὸ μοτίβο κ' ἐπιζητεῖ νὰ προβάλῃ μιά οἰκογενειακὴ τραγωδία. Εἶνε τὸ μόνον που ἐπέτυχεν νὰ παιχθῆ ἀπὸ ἀθηναϊκὸ θίασον, ἀπὸ τὸ θίασον τοῦ Δ. Κοτοπούλη. Φυσικὰ δὲν ἄρρεσε στὸ κοινὸ γιὰτὶ ὅπως καὶ στὰ πατριωτικὰ του δράματα καμιά σύγκρουσις, κανένα ἀπρόοπτον δὲν συναρπάζουν, δὲν κεντοῦν τὸ ἐνδιαφέρον, καμιά σπινθηριστὴ φράσις δὲν ζωηρεύει τοὺς ἄτονους καὶ πολὺλογους διαλόγους μετὰ τίς στερεότυπες ἐκφράσεις. Διάφορα μονοκόμματα πρόσωπα που παρουσιάζουν μόνον ἐπιφάνεια καὶ κανένα βάθος παρακολουθοῦν τὴν ὑπόθεσιν, ἀντὶ νὰ τὴν καθοδηγοῦν, ἴσαμε τὴ λύσιν που εἶνε φανερὴ ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχήν. Ἐν τούτοις κάποιος δὴθεν κριτικὸς που ἦταν ἐπίσης ἀνίδεος τῆς ξένης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς ὅπως κι' ὁ Χρηστοβασίλης συνέκρινε τὸ «Γιὰ τὴν Τιμὴ» μετὰ τὴν «Τιμὴ» τοῦ Σούδερμαν τῆς ὁποίας ἀσφαλῶς δὲν θὰ γνώριζε παρὰ τὸν τίτλον κατηγορήσεν τὸν Χρηστοβασίλη γιὰ μιμητὴν, ἀλλ' ἀποφάνθηκε ὅτι τὸ δράμα του εἶναι ἀσύγκριτα ἀνώτερον ἀπὸ τὸ δράμα τοῦ γερμανοῦ του συναδέρφου. Ἡ κατηγορία αὐτὴ ὄσο κι' ὁ ἔπαινος δὲν προκαλοῦν τίποτε ἄλλο παρὰ εἰρωνικὸ χαμόγελον. Ὁ Χρηστοβασίλης ὁ ὁποῖος δὲν διάβαζε ποτὲ ξένα βιβλία, κι' ὁ ὁποῖος πιθανώτατα ἀγνοοῦσε ἀκόμα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ γερμανοῦ δραματοῦργοῦ ἀσφαλῶς — καὶ δυστυχῶς γι' αὐτὸν — δὲν ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν Σού-

δερμαν πού ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ξένοι συγγραφεῖς πολλὰ θὰ μπορούσε νὰ τοῦ εἶχε διδάξει· καὶ οἱ ὑποθέσεις τῶν δύο δραμάτων δὲν ἔχουν καμιά ὁμοιότητα, καὶ ἡ ἀξία τους δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ παραλληλισθῇ. Ὁ Σούδερμαν μὲ τὸ δράμα του τὸ πολὺ καλοχτισμένο καὶ τοῦ ὁποίου ὅλοι οἱ διάλογοι εἶναι μεστοὶ ἀπὸ νοήματα ἐκπέμπει ἓνα μῆνυμα· καυτηριάζει τὶς κοντόθωρες ἀντιλήψεις, ζητεῖ ν' ἀπολυτρώσῃ τὸ άτομο ἀπὸ τὴν πίεση τῆς οἰκογένειας. Ὁ Χρηστοβασίλης παρουσιάζει φωτογραφικὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας γιὰ τὴν τιμὴ πού συχνὰ ἐπιβάλλουν καὶ τὸ φόνο. Ἄγνοεῖ ἐντελῶς ὅτι ὑποχρέωση τοῦ συγγραφέα εἶνε νὰ ἐκφράσῃ τὴ δική του γνώμη, καὶ σὰν πνευματικὸς ἄνθρωπος πού βλέπει μακρύτερα, πλατύτερα, καὶ βαθύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους νὰ ὑποβοηθήσῃ τὴν πρόοδο, τὸ ξεπέρασμα τῶν προλήψεων. Ἡ ψυχρὴ, ἀντικειμενικὴ ἀνάπτυξη τοῦ μύθου τὸν ἐμποδίζει εἶνε ἀλήθεια νὰ τονίσῃ ὅτι ἐγκρίνει τὸ φόνο ἀλλὰ μιά πού οὔτε σὲ μιά σκηνή, οὔτε μὲ μιά φράση δὲν τὸν καταδικάζει, μιά πού δὲν ἐκδηλώνει καμιά ἀπέχθεια γιὰ τὸ φονιά καὶ δὲν τὸν ἐμφανίζει κὰν σὰν τὸ θῦμα μιᾶς πλάνης πού ἀνέπτυξε μέσα του ἡ ἀνατροφή του εἶναι φανερό ὅτι, ἔστω κι' ἂν δὲν θαυμάζει, παραδέχεται τὸ *ἔγκλημα χάριν τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς*.

Ὁ Χρηστοβασίλης καταπατίσθηκε μὲ ὅλα σχεδὸν τὰ εἶδη τοῦ λόγου· δὲν εἶχε καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὶς δυνατότητές του. Ἐν τούτοις δὲν τοῦ ἔτυχε ποτὲ νὰ ἀσχοληθῇ συστηματικὰ μὲ τὴν κριτικὴ. Ὅταν ὁμως τοῦ ζητοῦσαν τὴ γνώμη του γιὰ ἓνα συγγραφέα, γιὰ ἓνα ἔργο, δὲν δίσταζε νὰ τὴ γράψῃ. Ἡ διατύπωσή του εἶναι συνήθως σύντομη, σὰν ἐπιγραμματικὴ, ὄχι ὁμως γιὰτὶ συγκεντρώνει σὲ λίγα λόγια πλούσια νοήματα, ἀλλὰ μόνο γιὰτὶ δὲν ἔχει προσωπικὲς παρατηρήσεις κι' ἀντιλήψεις νὰ ἐκφράσῃ. Ἐπαναλαμβάνει τὶς ἐντελῶς ἀναγνωρισμένες καὶ καθιερωμένες γνώμες. Μιά φορά μόνο δοκίμασε νὰ εἶνε πρωτότυπος. Τουλάχιστον μορφικὰ. Ὅταν τοῦ ζήτησαν ἓνα ἄρθρο γιὰ τὸ λεύκωμα τοῦ Φωσκόλου, ἀπάντησε ἔμμετρα· ἡ κεντρικὴ ὁμως ἰδέα τοῦ ποιήματος εἶνε ὅπως ὅλες του οἱ ἰδέες κοινοτυπότητα — ὁ Φωσκόλος «ἐνώνει δυὸ ἀθάνατες καὶ δοξασμένες χώρες, Ἑλλάδα κ' Ἰταλία» — καὶ δὲν ἀξίζει βέβαια τὸν κόπο νὰ περιβληθῇ μὲ στίχους πού εἶναι ἄλλωστε κι' αὐτοὶ ὅμοια μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους του στίχους μετριώτατοι καὶ πεζότατοι.

Τὰ ἀναρίθμητα πατριωτικὰ του ἄρθρα εἶνε δονισμένα ἀπὸ ὀλόψυχη ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑπειρο καὶ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ θερμότητα πατριωτικῆς πίστης, ἀλλὰ τὸ ὕφος του εἶνε πάντα πολὺ ἐνοχλητικὰ κοινὸ καὶ ρητορικὸ, καὶ ποτὲ δὲν προβάλλουν μιά πρωτότυπη σκέψη, ἓνα προσωπικὸ δράμα.

* * *

Ἡ μόνη, ἀναιμικὴ κι' αὐτὴ μὰ ὀπωσδήποτε ἀξιοπρόσεχτη συμβολὴ τοῦ Χρηστοβασίλη στὴ λογοτεχνία μας, εἶνε τὸ διηγηματογραφικὸ του ἔργο. Διηγήματα ἔγραψε πάρα πολλὰ. Τὰ τύπωνε πρῶτα σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ καὶ ὕστερα σὲ βιβλία ὅπου συγκεντρῶνε ὅσα ἔχουν συγγενικὴ ὑπόθεση. Οἱ τίτλοι τῶν διαφόρων συλλογῶν δείχνουν τὸ κεντρικὸ θέμα τῶν διηγημάτων πού περιέχουν: Διηγήματα τῆς στάνης, τῆς ξενιτιάς, τοῦ μικροῦ σκολειοῦ, τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, θεσσαλικά. Διάβασα τὰ περισσότερα, δυστυχῶς ὁμως, ὅσο κι' ἂν θέλω νὰ ἐργάζομαι εὐσυνείδητα, δὲν κατόρθωσα νὰ τ' ἀνακαλύψω ὅλα, γιὰτὶ οἱ βιβλιοθηκὲς μας ὅπως τὸ ἔχω σημειώσῃ συχνὰ καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνω μὲ τὴν ἀμυδρὴ ἐλπίδα νὰ συγκινήσω τοὺς ἀρμόδιους καὶ νὰ συμπληρωθοῦν τὰ κενὰ, δὲν ἔχουν πλείρες σειρὲς τῶν βιβλίων οὔτε καὶ τῶν σύγχρονων συγγραφέων. Στεροῦνται ἐπίσης κι' ἀπὸ πολλὰς σειρὲς σύγχρονων ἐφημερίδων. Οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς εἶνε ἐντελῶς ἀδικιολόγητες γιὰτὶ κάθε συγγραφέας καὶ ἐκδότης εἶνε ὑποχρεωμένος νὰ τοὺς στέλνει τὰ δημοσιεύματά του, καὶ τὶς ἐξηγεῖ μόνον μιά ἀσυγχώρητη ἀκαταστασία.

Ἀπ' ὅλα ὁμως τὰ διηγήματα πού διάβασα ἀποκόμισα τὴν πεποίθηση πὼς ἐκεῖνα πού δὲν διάβασα δὲν ἦταν δυνατό νὰ μοῦ προσφέρουν κάτι νέο κι' ἀπρόοπτο, νὰ μοῦ ἐπιβάλλουν νὰ ἀναθεωρήσω τὶς ἀντιλήψεις μου γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Χρηστοβασίλη. Ὁ Χρηστοβασίλης οὐδέποτε ἀνανέωσε τὸν ἑαυτό του, οὐδέποτε ποίκιλλε οὔτε τὴν τεχντροπία οὔτε τὸ περιεχόμενο τῶν διηγημάτων του. Ὅλα εἶνε ἴδια.

Βέβαια, ὅπως τὸ τόνισα, καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μου, τὸ διήγημα πού στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου ἦταν ἓνα εἶδος ἀκόμα ἀρκετὰ ἀκαλλιέργητο στὴν Ἑλλάδα, ἀπαιτοῦσε ἀπ' αὐτὸν κάποια δημιουργικότητα καὶ πρωτοβουλία καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς τεχντροπίας καὶ στὴν ἐφεύρεση τοῦ μύθου· ἀλλὰ δὲν κατέβαλε κανέναν κόπο γιὰ ν' ἀναπτύξῃ καὶ νὰ πλουτίσῃ τὴν τεχνικὴ του καὶ τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο. Ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διάλεξε μιά φόρμα πολὺ ἀπλή, πού δὲν ζητεῖ σχεδὸν καμιά σύνθεση καὶ πλοκή, τὴν ἀφήγησεν στὸ πρῶτο πρόσωπο, τὴν ἐμφάνισεν ὅλων τῶν γεγονότων σὰν προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ παρατηρήσεις καὶ ἔμεινε μὲ σπανιότατες παρεκκλίσεις προσκολλημένος σ' αὐτὴν. Τὶς ὑποθέσεις τὶς ἀντλήσεν πάντα ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ τὴ ζωὴ τοῦ πρωτόγονου λαοῦ. Προσφέρει συχνὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσες καὶ πολὺ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ, γιὰ τὴ ζωὴ στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν ζώων στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, γιὰ τὴν καλλιέργεια

τῶν δένδρων καὶ τῶν φυτῶν — γνώριζε ἄριστα τὸν κόσμον ποὺ ἐμφανίζει — παρουσιάζει συχνὰ σκηνές πολὺ γραφικές, ἀλλὰ τίς παρουσιάζει σὰν κοινὸς φωτογράφος. Φυσικά μπορεί κι' ὁ φωτογράφος, ρυθμίζοντας τὸ φῶς καὶ τὴ σκιά, ἐκλέγοντας τὰ μοτίβα τῆς εἰκόνας, νὰ γίνῃ καλλιτέχνης, νὰ ἐμφανίσῃ μιὰ προσωπικὴ δημιουργία, ἀλλ' ὁ Χρηστοβασιλῆς περιορίζεται τὸ πιὸ συχνὰ ν' ἀπεικονίσῃ ὅσο εἶνε δυνατό πιὸ πιστὰ. Σύγχισε τὴ λαογραφία μὲ τὴν τέχνη. Ὁ συγγραφεὺς δὲν προδίδει μόνο τὴν τέχνη τῆς ὁποίας σκοπὸς δὲν εἶνε νὰ διδάξῃ, ἀλλὰ νὰ ὑποβάλλῃ διαθέσεις, νὰ μεταφέρῃ μέσα σὲ διάφορες ἀτμόσφαιρες, ὅταν ζητεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ ἄμεσα τίς ἀπόψεις του, ἀλλ' ἐπίσης κι' ὅταν δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ ἔργο του γιὰ νὰ ἐκπέμψῃ ἓνα ἀτομικὸ του μήνυμα, γιὰ νὰ μεταδώσῃ ἓνα ἀτομικὸ του δράμα, ὅταν ἀρκιέται ν' ἀποτυπώσῃ διάφορες λεπτομέρειες τῆς γύρω του πραγματικότητος. Ἡ ἔννοια τῆς Τέχνης εἶνε ἀναπόσπαστη ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δημιουργίας. Ὁ Χρηστοβασιλῆς πίστεψε ὅτι εἶνε ἀντιγραφή τῆς ζωῆς. Ἄγνοεῖ ἐντελῶς τὴ μετουσίωση, τὴν ἀνάταση. Ποτὲ ὅταν περιγράφει ἔθιμα, τρόπους ζωῆς, δεισιδαιμονίες, προλήψεις, δὲν ἐκφράζει δικές του κρίσεις, δικές του γνώμες. Δὲν φανερώνει τίποτε ἄλλο παρὰ συμπάθεια γιὰ κάθε τι τὸ πρωτόγονο κι' ἀνεξέλιχτο. Φυσικά καὶ ἡ συμπάθεια αὐτὴ μπορεί νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ συζητήσιμη ἀλλὰ θετικὴ ἀτομικὴ στάση καὶ θέση, ὅταν ὁμοῦς ἐμφανίζεται πάντα μόνο στατικά, ὅταν οὐδέποτε γίνεταί ἔστω καὶ προσπάθεια νὰ ἀναλυθῇ καὶ νὰ δικαιολογηθῇ, ὁ ἀναγνώστης ἔχει κάθε δικαίωμα νὰ σχηματίσῃ τὴ γνώμη ὅτι δὲν εἶνε καρπὸς ὄριμης σκέψης, ὅτι ἐκπηγάζει μόνο ἀπὸ ἀνεπάρκεια σκέψης ἐντελῶς ἀσυγχώρητη σ' ἓνα ἀνθρώπο ποὺ δρᾷ στὸ πνευματικὸ πεδίο.

Ὁ Χρηστοβασιλῆς δὲν κατέβαλε ἐπίσης καμιὰ προσπάθεια γιὰ νὰ εἰσδύσῃ βαθιὰ μέσα στὴν ψυχὴ τῶν προσώπων του· ὅσο κι' ἂν τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶνε βέβαια πάντα μόνο χωρικοὶ ἀνεξέλιχτοι κι' ἀκαλλιέργητοι ποὺ ζοῦν μιὰ ζωὴ πολὺ μονότονη καὶ πολὺ ὀρισμένη, ἐν τούτοις ἔχουν καὶ οἱ ἀπλοῖκοι αὐτοὶ ἄνθρωποι κάποιες ἔστω κι' ἀνεπαίσθητες ἐσωτερικὲς διακυμάνσεις, ἀντιμετώπιζον κι' αὐτοὶ κάποια προβλήματα. Ὁ Χρηστοβασιλῆς τ' ἀγνόησε. Ζωγραφίζει μόνο μὲ πολλὴ παρατηρητικότητα, ἀκρίβεια, κι' ἀρκετὴ ζωηρότητα, ἀλλ' ἐντελῶς ἐξωτερικά, τίς πίστεις τους, τοὺς θρύλους τους, τίς δεισιδαιμονίες τους, τὰ ἔθιμά τους, τίς συνήθειές τους· ποτὲ δὲν εἰσχωρεῖ μέσα στὸν ἐσωτερικὸ μηχανισμό τους. Κι' ἂν ἀσχολεῖται κάποτε μὲ τὰ αἰσθήματά τους, τὰ μῆση τους καὶ τοὺς ἔρωτές τους, τὰ ἐμφανίζει ἐντελῶς μονοκόμματα καὶ συμβατικά. Σ' ἓνα μόνο του διήγημα ὁ «Κουτσογιάννης στὰ Γιάννενα» διακρίνεται κάποια

ἀπόπειρα ψυχολογίας. Ὁ Κουτσογιάννης εἶναι ἓνας πρωτόγονος ποιμένας ποὺ ἔρχεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ Γιάννενα. Τὸ θάμβος του ὅταν ἀντικρύζει τὴ λίμνη, τὰ μεγάλα σπίτια καὶ τοὺς χαραγμένους δρόμους, ἡ ζάλη του μέσα στοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους, ἡ ἀπορία του ὅταν στὸ καφενεῖο ὅπου κάθησε ἐξαντλημένος γιὰ ν' ἀναπαυθῇ τοῦ ζητοῦν νὰ πληρώσῃ τὸν καφέ του, παρακολουθοῦνται μὲ ὀξύδερκεια κι' ἀποδίδονται μὲ ἀναγλυφικότητα. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ δὲν καταπιάνεται φυσικά μὲ τίποτε τὸ περίπλοκο, δὲν εἶνε καθόλου ἀποκαλυπτικὴ ἀγνωστων πτυχῶν τῆς ἀνθρώπινης ψυχοσύνθεσης, δείχνει ὁμοῦς ζωηρὰ ὅτι ὁ Χρηστοβασιλῆς εἶχε δυνατότητες ποὺ δὲν τίς ἀνέπτυξε.

Τὸ ἐπαναλαμβάνω, τὸ ἀξιοσημείωτο καὶ τὸ θλιβερὸ σύγχρονα στὴν περίπτωσι Χρηστοβασιλῆς εἶναι ὅτι ὁ Χρηστοβασιλῆς εἶχε ἀρκετὰ ἔντονο ἔμφυτο ταλέντο. Τὸ ταλέντο ὁμοῦς μόνο του δὲν ἀρκεῖ. Ἡ περίπτωσι Χρηστοβασιλῆς εἶνε μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀπόδειξι τοῦ πόσο εἶνε ἀπαραίτητο τὸ ταλέντο νὰ συνοδεύεται μὲ μόρφωση, μὲ πνευματικὴ ἀνάπτυξη. Ἀλλοιώτικα παραμένει ἓνα στοιχεῖο πολὺ φτωχό.

Ὁ Χρηστοβασιλῆς διηγίεται παρ' ὅλη τὴ συνθετικὴ του ἀδεξιότητα, παρ' ὅλο ὅτι συχνὰ δὲν ἀποφεύγει τὰ μάκρη καὶ τίς περιττολογίες ὄχι μόνο μὲ ἀνεση ἀλλὰ καὶ μὲ ζωηρότατο μπρίο. Ἐχει ἓνα προσὸν ποὺ συναντιέται σπανιότατα στοὺς νεοέλληνες συγγραφεῖς, ἴσως γιὰ τὴ φύση τους εἶναι μελαγχολικὴ, ἴσως καὶ γιὰ τὸ καιρὸ δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀρκετὰ ἐκπολιτισθῆ ὥστε νὰ μὴ θεωροῦν ὑποχρέωσή τους νὰ φαίνονται σοβαροφανεῖς, ἔχει αὐθόρμητα διαχυτικὸ κέφι καὶ χιούμορ. Ἐχει καὶ παρατηρητικότητα καὶ παραστατικότητα. Συλλαμβάνει τίς χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες τῶν ἀπλῶν τύπων καὶ τῶν σκηνῶν ποὺ παρουσιάζει καὶ τίς προβάλλει ἀναγλυφικά. Οἱ περιγραφές του τῶν ἡπειρωτικῶν τοπιῶν καὶ τῆς ἡπειρωτικῆς ζωῆς ὅσο κι' ἂν στεροῦνται, ὅπως τὸ ἐξήγησα, ἀπὸ δημιουργικὴ πνοή, ἀπὸ φαντασία, ἀπὸ ποίηση, δὲν εἶνε ποτὲ στεγνές. Τίς διαπερνᾷ μιὰ ἀρκετὰ ἔντονη κίνηση, καὶ παρ' ὅλο ὅτι τὰ ἐπίθετα ποὺ χρησιμοποιεῖ εἶνε πάντα κοινὰ, βλέπει μὲ τόση δξύτητα ὥστε κατορθώνει νὰ μεταδώσῃ καὶ τὴν ἐντύπωση τῆς πλαστικότητος καὶ τοῦ χρώματος. Σὲ ὅσους δὲν ζητοῦν ἀπὸ τὰ βιβλία βάθος, τὴν ὄθηση σὲ ἀπόδραση, σὲ ὅσους δὲν ἐνδιαφέρονται ἢ ἀνάγνωσή τους νὰ τοὺς χαρίσῃ μιὰ ἔστω κι' ἀμυδρὴ ἀποκάλυψη, σὲ ὅσους ἱκανοποιοῦνται σὲ μιὰ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ στασιμότητα καὶ ἀρκοῦνται ἢ ἀφήγησι νὰ εἶνε ἐπιφανειακά ζωηρὴ καὶ νὰ ἔχῃ κάποια χάρη, μποροῦν τὰ διηγήματα τοῦ Χρηστοβασιλῆ νὰ χαρίσουν κάποια τέρψη. Ἀρέσουν πολὺ στὰ παιδιὰ. Ὅλες περίπου οἱ σχολικὲς ἀνθολογίες περιέχουν μερικὰ διηγήματά του.

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀναλύσω κάθε μιὰ χωριστὰ τὶς συλλογὲς διηγημάτων του. Καμιὰ δὲν προσφέρει ὁποιαδήποτε ἐκπληξη, ὅλες, ἔχουν ὡς μόνο λογοτεχνικὸ προσόν τὸ ἀφηγηματικὸ μῆτρο, ὅλες ὑπηρετοῦν πολὺ περισσότερο τὴ λογογραφία παρά τὴν τέχνη. Στὰ «Διηγήματα τῆς Στάνης» ἀσχολεῖται εἰδικὰ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ζωὴ τῶν πιστικῶν, τῶν ὁποίων γνωρίζει ὅλα τὰ ἔθιμα, δίνει ζωηρὰ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνονται τὰ συνοικεσιὰ τους, γιὰ τὶς δεισιδαιμονίες τους, γιὰ τὴν ἀξία τῶν τραγιῶν μέσα στὰ κοπάδια, γιὰ τὸ πῶς ἐκτελοῦνται οἱ ζωοκλοπές, καὶ γιὰ τὸ πῶς τιμωροῦνται. Στὰ «Χρόνια τῆς Σκλαβιάς» ἐκθέτει διαφορὲς λεπτομέρειες τῆς ζωῆς τῶν χαρεμιῶν, περιγράφει διαφορὲς σκηνές παιδομαζώματος κι' ἀρπαγῆς κοριτσιῶν. Στὰ «Ἡπειρωτικὰ Παράμυθια» ἀντιγράφει πιστὰ χωρὶς νὰ προσθέσῃ καμιὰ δική του σύνθεση, καμιὰ δική του κρίση, χωρὶς νὰ βγάξῃ ὁ ἴδιος δικό του νόημα καὶ δική του πόληση τῆς διηγήσεως μιᾶς γριᾶς ἠπειρώτισσας. Στὰ «Διηγήματα τῆς ξενιτιάς» προβάλλει τὸν πολυτραγουδημένο ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι πόνου τοῦ χωρισμοῦ, τὴ νοσταλγία τοῦ ξενιτεμένου ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐργάζεται μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο του καὶ τὸ χωριὸ ὅπου μεγάλωσε, σκιαγραφεῖ διαφορὲς κι' οὐσιαστικὰ ὅμοιες γυναικεῖες μορφές ποὺ ἔμειναν σχεδὸν μόλις παντρεύθηκαν μόνες, ποὺ ἔζησαν ἐγκαταλειμένες, καὶ ποὺ ἔμειναν ἐντούτοις πιστὲς στὸν ἀντρα τους κι' ἄς τὸν στερήθηκαν σ' ὅλα τὰ νιάτα τους. Ὅταν ξανασυναντιοῦνται ὁ ἀντρας καὶ ἡ γυναίκα ὕστερα ἀπὸ χρόνια, ὁ Χρηστοβασιλῆς δὲν δείχνει νὰ αἰσθάνεται τίποτε ἄλλο παρά ἀπειρη χαρά. Ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν παράδοση, μένει σφιχτὰ προσκολλημένος στὴ συμβατικότητα καὶ δὲν ψυχολογεῖ τὰ πρόσωπά του οὔτε φαντάζεται ὅτι μποροῦν κάποτε οἱ μεγάλες πολιτισμένες πολιτείες νὰ ἐξασκήσουν κάποιο θέλημα, καὶ δὲν ὑποπεύεται καθόλου κι' αὐτὸ τὸ πολὺ ἀπλὸ ψυχολογικὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν ξανανταμωθοῦνε δυὸ ἄνθρωποι ὕστερα ἀπὸ μακρῶτατο χωρισμὸ, ἔχουν ἀλλάξει σωματικὰ καὶ ψυχικὰ, ἔχουν συσσωρεύσει ὁ καθένας συνήθειες ξένες κι' ἀγνωστες στὸν ἄλλο καὶ εἶνε δυσκολώτατο, ἂν ὄχι κι' ἀδύνατο, νὰ ξανασυνδεθοῦν τὸ συναίσθημα ποὺ συνήθως θὰ κυριαρχήσῃ μέσα τους εἶνε ἡ πικρία καὶ ἡ ἀπογοήτευση. Στὰ «Θεσσαλικά Διηγήματα» ἀπεικονίζει τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ζωῆς τῆς Θεσσαλίας ποὺ τὴν γνῶριζε καλά, ἀφοῦ εἶχε ζήσει ἐκεῖ γι' ἀρκετὰ χρόνια ἀλλὰ ποὺ τὴν εἶχε παρατηρήσει μόνον ἐπιφανειακά. Τὰ διηγήματά του ποὺ δὲν συγκεντρώθηκαν σὲ βιβλίον περιστρέφονται κι' αὐτὰ γύρω ἀπὸ ἀνάλογα θέματα, παρουσιάζουν τὸ ἴδιο ἀφηγηματικὸ κέφι καὶ τὴν ἴδια ἐντελῶς ἀ-

πλοϊκὴ τεχνικὴ, τὴν ἴδια στασιμότητα, τὴν ἴδια ἔλλειψη βάθους, προέκτασης, ἀνάτασης, φαντασίας, ποίησης.

Μιὰ καὶ μόνη διηγηματογραφικὴ του συλλογή, τὰ «Διηγήματα τοῦ Μικροῦ Σχολειοῦ», ξεχωρίζει κάπως γιὰτὶ σ' αὐτὴν προβάλλει κάποιο προσωπικὸ μῆνυμα. Τὸ μῆνυμα ὅμως αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀσήμαντο κι' ἀναιμικὸ, δὲν ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς κοινῆς λογικῆς. Συνήθως, ὅπως τὸ τόνισα, ὁ Χρηστοβασιλῆς δὲν ἐκφράζει καμιὰ προσωπικὴ κρίση, δὲν ἐκδηλώνει καμιὰ ἔστω κι' ἀμυδρὴ προσπάθεια νὰ διαφωτίσῃ τὶς δεισιδαιμονίες, τὶς προλήψεις, τὶς κοντόθωρες ἀντιλήψεις, νὰ ὠθήσῃ τὸν ἀναγνώστη στὴν πρόοδο, μὰ κι' ὅταν λέει κάτι δικό του δὲν λέει τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅτι μπορεῖ νὰ σκεφθῆ ἓνας λογικὸς κοινὸς νοῦς. Στὰ «Διηγήματα τοῦ Μικροῦ Σχολειοῦ» ἐκθέτει ἀναμνήσεις τῶν πρώτων μαθητικῶν του χρόνων στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἡπειρο καὶ καυτηριάζει τὶς ἐκπαιδευτικὲς μεθόδους ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε. Ὁ δάσκαλος ποὺ ἦταν συνήθως καὶ παπᾶς κι' ὁ ἴδιος πολὺ ἀμόρφωτος ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὰ παιδιά νὰ παπαγαλίζουν τὸ μάθημα, ἀδιαφοροῦσε ἂν τὸ καταλάβαιναν κι' οὐσιαστικὰ, δὲν ξυπνοῦσε καθόλου τὸ ἐνδιαφέρον τους, κι' ὅταν ἡ μνήμη τους ἔσφαλλε τὰ ἔδερνε ἀλύπητα, τὰ ὑπέβαλλε σὲ ὀδυνηρότατα βασανιστήρια. Τὰ παιδιά φυσικὰ μισοῦσαν τὸ σχολεῖο καὶ τὸ δάσκαλο, ἀναθεμάτιζαν τὰ γράμματα— «Ἀνάθεμα στὰ γράμματα» τιλοφορεῖ ἓνα του διήγημα,— ἀντιδροῦσαν στὴν ἐκπαιδευσὴ τους, ποὺ ἦταν κι' ἐλλειπέστατη, κι' ἔτσι δὲν μάθαιναν περίπου τίποτα. Ὁ Χρηστοβασιλῆς διηγεῖται μὲ τὸ συνηθισμένο του μῆτρο, δίνει πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν πραγματικὴ ὑπόσταση τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, ποὺ ὁ ρωμαντισμὸς τὸ εἶχε ὑπερτιμήσει καὶ περιβάλλει μὲ λαμπρὴ αἴγλη, περιγράφει πολὺ παραστατικὰ τὴν ἀχαρὴ σχολικὴ ζωὴ, μερικὲς σκηνές προπάντων τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἐπέβαλλε ὁ δάσκαλος ἔχουν ἔντονη ἀναγλυφικότητα, ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται ὅτι πιστεύει θερμὰ στὴν ἀνάγκη μιᾶς καλύτερης ἐκπαιδευσης, ἀλλ' οἱ γνώμες ποὺ ὑποστηρίζει δὲν πρόβαλαν οὔτε στὴν ἐποχὴ του τίποτε τὸ νέο. Ἡ τρομακτικὴ καὶ κούφια ἐκπαίδευση ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐξεγείρεται εἶχε ἀπὸ καιρὸ ξεπερασθῆ. Στὰ «Διηγήματα τοῦ Μικροῦ Σχολειοῦ» ὁ Χρηστοβασιλῆς σύμφωνα μὲ τὴ γαλλικὴ ἐκφραση διαρρηγνύει ἀνοιχτὲς πόρτες.

Καὶ στὸ γλωσσικὸ πεδίο δὲν ὑπῆρξε δημιουργός· δὲν συνέβαλε καθόλου στὴν ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας. Ἡ μεγάλη του ἀγάπη κι' ἐπαφὴ μὲ τὸ λαὸ τὸν εἶχε προετοιμάσει νὰ δεχθῆ μ' ἐνθουσιασμὸ τὸ δημοτικιστικὸ κήρυγμα κι' ἀμέσως προσεχώρησε στὸ δημοτικισμὸ, μὰ οὐδέποτε οὔτε κἀν ὑποπεύθηκε ὅτι ὁ δημοτικισμὸς ἦταν μί-

άρχη κι' είχε ένα τέλος, ότι η γλώσσα του λαού ήταν μόνο μία βάση, εκείνη στην οποία έπρεπε να πλασθή μία γλώσσα λογοτεχνική· δεν άντελήφθηκε ότι η κίνηση την οποία υποστήριζε θ' αποκτούσε δλη της την αξία μόνον όταν θα προεκτεινόταν. Ποτέ δε σκέφθηκε ότι είχε υποχρέωση του συγγραφέα να καλλιεργήσει τη γλώσσα, να εξελίξη το φυσικό όργανο σε όργανο καλλιτεχνικό. Η μόνη του γλωσσική συμβολή είχε η συγκομιδή αρκετών λέξεων που δεν είχε σε κοινή χρήση, αλλά που έπειδή όλες εκφράζουν αποκλειστικά συγκεκριμένα αντικείμενα της ηπειρωτικής χωριάτικης ζωής και είχε κατά συνέπεια έντελώς ειδικές, δεν πλουτίζουν ουσιαστικά το λεξιλόγιο. Ενδιαφέρουν τη λαογραφία κι' όχι την τέχνη. Ο ίδιος δεν προσπάθησε να τις δώσει καμιά επέκταση, κανένα πλατύτερο νόημα και για να τις εξηγήσει υποχρεώνεται να παραθέσει στο τέλος των περισσότερων συλλογών γλωσσάρια που δεν έχουν τη θέση τους σε λογοτεχνικά βιβλία. Έπειδή η ηπειρωτική γλώσσα είναι περίπου ίδια με την πανελλήνια δημοτική, δεν υπερφορτώνει τα διηγήματα με ενοχλητικούς ιδιωτισμούς, αλλά αδιαφόρησε έντελώς για

το ύφος πιθανόν γιατί αφελέστατα αγνοούσε πως σ' ένα λογοτεχνικό έργο έχει το προσωπικό ύφος πρωταρχική σημασία. Αρκέσθηκε πάλι και στο σχηματισμό των φράσεων και των περιόδων του, να μιμηθεί, να φωτογραφήσει τη γλώσσα του λαού, χωρίς να την καλλιεργήσει καθόλου, χωρίς να την πλουτίσει με δικούς του εκφραστικούς τρόπους. Καμιά του φράση δεν είχε λαξευμένη, ούτε καν επιμελημένη, δεν έχει άτομική πνοή. Σ' ένα δυο μόνο του διηγήματα δοκίμασε με μερικές επαναλήψεις φράσεων να προκαλέσει κάποια έντύπωση, αλλά οι επαναλήψεις αυτές προβάλλουν τόσο αδέξια, τόσο βαριά, τόσο άτοπα, — δε δικαιολογούνται από καμιά έσωτερική ανάγκη της αφήγησης, — ώστε προκαλούν πολύ περισσότερο τη δυσφορία του αναγνώστου παρά τον μεταφέρουν στον κόσμο της ποίησης.

Η φύση προίκισε το Χρηστοβασιλη, αλλά η φύση δίνει κι' ο άνθρωπος καλλιεργεί. Ο άνεκμετάλλευτος θησαυρός παραμένει στείρος. Ο Χρηστοβασιλης δεν κατέβαλε κανένα μόχθο για να ολοκληρώσει ή τουλάχιστο ν' αναπτύξει τις δυνατότητές του.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ

ΠΗΓΕΣ

Ποιήματα :

- «Αγάπη», ποίημα επικούρικo, Έκδοση Κασδόνη Αθήναι 1883
- «Ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς», τυπογρ. Κωνσταντινίδη Αθήναι 1901.
- «Η Αγάπη», τριλογία, τυπογρ. Πετράκη Αθήναι 1906.
- «Οι δύο Κωνσταντίνοι», τυπογρ. Ραφτάνη Αθήναι 1917.
- «Μάρκος Μπότσαρης» εκδ. Θησαυρού Αθήναι 1923.
- «Εθνικά Άσματα», συλλογή δημοτικών τραγουδιών, τυπογρ. Κωνσταντινίδη Αθήναι 1902.
- «Το θαλασσοπνιγμένο», «Η Άνοιξη», «Η σκιά του πατέρα» — «Μοναχός» — «Φορές φορές» — «Πότε», Παιδική Άνθολογία Σκόκου τεύχος 16 σελ. 113-122.
- «Το γλυκόφωνο πουλί», Νέα Λαϊκή Άνθολογία Ταγκαπούλου σελ. 478-480
- «Χριστούγεννα», Πανελληνίος Άνθολογία Δ. Κοκινάκη σελ. 482-485.
- «Για την εκατονταετηρίδα του μεγάλου Ιταλοέλληνα ποιητή Οδγυου Φώσκολου», λεύκωμα Φωσκόλου σελ. 163.
- «Στά χρόνια του ποιητού Κ. Κρυστάλλη», έφημ. Φωνή της Ηπείρου 21 Απριλίου 1895, ξανατυπώθηκε συμπληρωμένο έφημ. Φωνή της Ηπείρου 19 Απριλ. 1896 και Έλευθερία Ιωαννίνων Μάιος 1936.
- «Πρωτοχρονιά στο μαντρί», (άφιρωμένο στον Κ. Κρυστάλλη) Άκρόπολις ΙΙ 1895.
- «Μαυροβούνι, Σπάρτη», Σπαρτιατικό Ημερολόγιο 1908 σελ. 83.
- «Το τραγούδι των Ιωαννίνων» Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον 1914 σελ. 32-33.
- «Ο πόλεμος», Νέα Έστία 1932 τεύχος 139 σελ. 1011-1012· πρώτο δημοσιεύθηκε Συριανόν Ημερολόγιον 1922 σελ. 99-100.
- «Αι Δημήτρης», Νέα Έστία 1935 τεύχος 212 σελ. 991-993.

Θεατρικά Έργα :

- «Ο έρωτόληπτος υποδηματοποιός», μονόπραχτη κωμωδία, Βόλος 1893.
- «Άγώνες του Σουλίου» ή «για την Πατρίδα» δράμα, τυπογρ. Κωνσταντινίδη Αθήναι 1901.
- «Για την τιμή», δράμα, εκδ. Φέξη 1904.

Μελέτες και κριτικά άρθρα :

- «Ηπειρος και Άλβανία» Αθήναι 1907.
- «Η Ηπειρος γεωγραφικώς και έθνολογικώς», Αθήναι 1907.
- «Η δύναμις του Έλληνισμού εν Ηπείρω», τυπογρ. Κωνσταντινίδη Αθήναι 1908.
- «Οι Καραγκούνηδες» (άπάντηση στη μελέτη του Κρυστάλλη) περιοδικό Έβδομάς 9 Μαρτίου 1891.
- «Η κρίση του βιβλίου» Παναθήναια 1906· αναδημοσιεύθηκε Νέα Έστία 1939 τεύχος 296 σελ. 568.
- «Ο Γιώσεφ Έλεγιάς» Γιώσεφ Έλεγιάς σελ. 51.

Διηγήματα :

- «Διηγήματα της Στάνης», Αθήναι 1898 β' έκδοση Βασιλείου 1923.
- «Διηγήματα της Ξενητιάς», Αθήναι 1900.
- «Θεσσαλικά διηγήματα», τυπογρ. Κωνσταντινίδη Αθήναι 1900.
- «Η γέννηση ενός ήρωα» — «Η πομπεμένη» — «Ο Γκιούλης» — «Ο Άπόστρατος», «Το χριστουγεννιάτικο όνειρο του πιστικού», Διαγωνισμός για τη γλώσσα του Ψυχάρη, τυπογρ. Έστίας Αθήναι 1902.
- «Διηγήματα του βουνού και του κάμπου», Αθήναι 1904.
- «Ηπειρωτικά παραμύθια», τυπογρ. Σαλίβερου Αθήναι 1906.
- «Από τα χρόνια της σκλαβιάς», έκδοση Σιδέρη Αθήναι.
- «Διηγήματα του Μικρού Σκολείου», τυπογρ. Άλευροπούλου Αθήναι.
- «Κι' όποιον εΰρει ο θάνατος», Τό έλλην. διήγημα, άνθολογία Σκόκου.
- «Ο μικρός Κριτής», άνθολογία, 55 έλληνικά διηγήματα.
- «Παλαβός σιαγμένος, παλαβός άναστημένος», άνθολογία, Νεοελληνική Μούσα, Άλκ. Άρνυροπούλου.
- «Ο Ξενιτεμένος», Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον Δω. δώνη 1896 σελ. 85-101.
- «Αν είν' από Θεού» Ημερολόγιον Έθν. Φιλ. Καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως σελ. 269-275.
- «Ο Νιάγρας», Παναθήναια 15-31 Αύγουστου 1906 σελ. 238-243.
- «Τό μαρμαρωμένο Βασιλόπουλο», Παναθήναια 15 Νοεμ. 1906 σελ. 90-92.
- «Ο Γαίλης», Παναθήναια 15 Μαΐου 1907 σελ. 70-72.

- « Η Άλωτη », Παναθήναια 31 Δεκεμβρίου 1907 σελ. 166-168.
 « Ο Άλκ. Κασσιανός », Παναθήναια 29 Φεβρ. 1908 σελ. 291-295.
 « Πλατάνου Κηδεία », Παναθήναια Σεπτέμβριος 1908 σελ. 291-295. Αναδημοσιεύθηκε 'Ιόνιος Άνθολογία 1929 τεύχος 26.27 σελ. 69.
 « Φόλλα τής Ζωής μου », Μεσσηνιακόν 'Ημερολόγιον 1907 σελ. 35-40.
 « Τό ματέριο τής Άλεπούς », Κερκυραϊκή Άνθολογία 1918 τεύχος 16 σελ. 84-91.
 « Ο λόκος πού γέραςε », Κερκυραϊκή Άνθολογία 1925 τεύχος 2 σελ. 22-31.
 « Τό φίλημα τής Μούσας », Συριακόν 'Ημερολόγιον 1922 σελ. 33-40.
 « Ο λόκος πιστικός », 'Εσπερος 1922 τεύχος 7 σελ. 38-40 Βίγλα 1923 τεύχος 1 σελ. 6-8.
 « Γιά τόν Παράδεισο », 'Εσπερος 1923 τεύχος 9 σελ. 69-73.
 « Οί Πελαργοί », 'Ελληνικά Γράμματα 1927 τεύχος 11 σελ. 532-537.
 « Η Γέννηση ενός 'Ηρώα », Νέα 'Εστία 1927 τεύχος 4 σελ. 208-211.
 « Η μαγεμένη λίμνη », Νέα 'Εστία 1927 τεύχος 6 σελ. 344-347.
 « Γιά τ' όρματα », Νέα 'Εστία 1928 τεύχος 5 σελ. 217-220.
 « Σαράντα πήχες τόπο στόν Παράδεισο », Νέα 'Εστία 1931 τεύχος Χριστουγεννιάτικο σελ. 56-61.
 « Τό Κάστρο τής Νεράιδας », Νέα 'Εστία 1932 τεύχος Χριστουγεννιάτικο σελ. 60-66.
 « Ο Γύφτος πού αγάπησε Ρωμιά », Νέα 'Εστία 1935 τεύχος 210 σελ. 847-852.
 « Τό όνειρο τοῦ ξενητεμένου », 'Ιόνιος Άνθολογία 1928 τεύχος 9-16 σελ. 2-11.
 « Ο Χριστός και οί Άγιοι Καβαλλάρηδες », 'Ιόνιος Άνθολογία 1928 τεύχος 19.20 σελ. 80-85.
 « Πάσχα 'Ηρώων », 'Ιόνιος Άνθολογία 1928 τεύχος 13 σελ. 7-10. Αναδημοσιεύθηκε έφ. Καθημερινή 12 'Απριλίου 1936.
 « Τό καυμένο τό τζιαμί μας », Νεοελληνικά Γράμματα 1935 τεύχος 22.
 « Αναμνήσεις πρωτοχρονιάς », έφ. Καθημερινή πρωτοχρονιά 1936.

Κρίσεις και Γνώμες

- Άγρας Τέλλος : Χρήστος Χρηστοβασίλης Λεξικόν Μεγάλη 'Ελλην. 'Εγκυκλοπαίδεια.
 » » Χρήστος Χρηστοβασίλης Νέα 'Εστία 1937 τεύχος 245 σελ. 381 και 382
 Αίμιλιανίδης Άχ. : Γερμανοί έλληνισται Νέα 'Εστία 1938 τεύχος 283 σελ. 1353.
 Άνώνυμα : Χρ. Χρηστοβασίλης Λεξ. 'Ελευθερουδάκη.
 » Νέα 'Εστία 1937 τεύχος 241 σελ. 77.
 » » » 247 » 557.
 » » » 1938 » 281 » 1223.
 » » » » 282 » 1283.
 » Νεοελλ. Γράμματα 1935 τεύχος 4 σελ. 5.
 » » » 1937 » 13 » 15.
 » » » » 16 » 11.
 » » » » 22 » 11.
 » » » » 25 » 11.
 » Χρ. Χρηστοβασίλη : Πάσχα 'Ηρώων Άλεξανδρινή Τέχνη 1928 τεύχος 7 σελ. 279.
 » Χρ. Χρηστοβασίλης 'Ιόνιος Άνθολογία 1935 τεύχος 95-98 σελ. 85 και 88.

- Άνώνυμα : Μακεδονικές 'Ημέρες 1936 τεύχος 9.10 σελ. 351.
 » 'Ελληνίδα 1937 τεύχος 1 σελ. 18.
 » Νεοελληνικά Σημειώματα 1937 τεύχος 1 σελ. 9.
 » Πάρις 1937 τεύχος 4 σελ. 59.
 » Πάλλης και Χρηστοβασίλης Μορφές 1937 τεύχος 2 σελ. 63.
 » Νέα Γράμματα 1938 τεύχος 4-5 σελ. 372.
 Βαλέτας Γ. : Φιλολογικά στόν Κρυστάλλη σελ. 9-10 και 14 και 15.
 Βαλιώσας Γλ. : Τά Γιάννενα και ή πνευματική τους παράδοση, Νέα 'Εστία 1937 τεύχος 245 σελ. 381 και 382.
 Βουτιερίδης 'Ηλ. : Σύντομη Ιστορία τής νεοελλ. λογοτεχνίας σελ. 315 και 412.
 Γαβριηλίδης : Χριστούγεννα στήν Πίνδο, Άκρόπολις 1893.
 'Εσολιγα : Histoire de la littérature grecque moderne σελ. 128-130.
 Ζώτος Δ. : Διηγήματα τής Στάνης Άθηναϊκή 17 'Ιουλίου 1923.
 Χρ. Χρηστοβασίλης : 'Ο Άγωνιστής κι' ό Λογοτέχνης, Πνευματική Ζωή 1937 τεύχος 6 σελ. 90.
 Καμπάνης Άριστ. : 'Ιστορία τής νέας έλλην. λογοτεχνίας, τρίτη έκδοση σελ. 185 και 298.
 Καμπούρογλου Δ. : ('Αναδρομάρης) : Χρ. Χρηστοβασίλης έφ. Νέα 'Εστία 4 Μαρτίου 1937.
 Καμπύσης Ι. : Χρ. Χρηστοβασίλη : Τά διηγήματα τής ξενιτιάς, Τέχνη 'Οκτώβριος 1899 σελ. 305.
 Τοῦ αὐτοῦ : 'Ανέκδοτα γράμματα Νέα 'Εστία 1936 τεύχος 225 σελ. 639.
 Τοῦ αὐτοῦ : 'Ανέκδοτα γράμματα Νέα 'Εστία 1936 τεύχος 226 σελ. 713.
 Τοῦ αὐτοῦ : 'Ανέκδοτα γράμματα Νέα 'Εστία 1936 τεύχος 257 σελ. 853.
 Κασιμάτσος Κ. : Κώστας Κρυστάλλης σελ. 76 και 81 και 89.
 Κοτζίτσλος Γ. : 'Ελληνικές ήθογραφίες, Νεοελληνικά Σημειώματα 1937 τεύχος 4 σελ. 59.
 Κρεατσινά Ν. : Γιά τόν Άντρέα Καρκαβίτσα Νεοελληνικά Γράμματα 1939 τεύχος 132 σελ. 14.
 Κρυστάλλης Β. : Κώστα Κρυστάλλη, τά Άπαντα πρόλογος σελ. β'.
 Κρυστάλλης Κ. : Οί Καραγκοθνοί, άπάντηση στόν Χρ. Χρηστοβασίλη έφ. 'Εβδομάς 16 Μαρτίου 1891.
 Αίλλης Γ. : Νεοελλ. Γράμματα 1936 σελ. 11.
 Μπής Ι. : Μικρή συμβολή στη μακεδονική λογοτεχνία, Μορφές 1936 τεύχος 2 σελ. 45.
 Παναγιωτόπουλος Ι. : Στοιχεία τής Ιστορίας τής νεοελληνικής λογοτεχνίας σελ. 141-142.
 Παπαδήμας Άδ. : Εισαγωγή στη νεοελληνική λογοτεχνία σελ. 36.
 Παράνθη Ούμος : Γιώσεφ 'Ελεγιάς Νεοελληνικά Γράμματα 1938 τεύχος 103 σελ. 15.
 Ροδής Έμ. : Πρόλογος εις τας Σκηνάς τής 'Ερήμου τοῦ Ι. Μεταξά Βασπορίτη Μελέται σελ. 93.
 Σκόκος Κ. : Πρόλογος στήν Άνθολογία : 'Ελληνικά Διηγήματα.
 Σούλης Χρ. : 'Ο κ. Χρηστοβασίλης στή ν. λογοτεχνία, Νέα 'Εστία 1931 τεύχος 97 σελ. 44.
 Σπανδονίδης Η. : 'Ιωάν. Κονδυλάκης, Κρητικές Σελίδες 1938 τεύχος 1-3 σελ. 97.
 Φαραώ : 'Οσοι πιστοί, 'Ελεόθερος Τόπος 23 Σεπτεμβρίου 1923.
 Χάσης Η. : Χρ. Χρηστοβασίλη, Διηγήματα τοῦ μικροῦ σκολειοῦ Νέα 'Εστία 1934 τεύχος 189 σελ. 1003-1004.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ

